

การศึกษาแนวพุทธกับการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของสังคมไทย

Buddhist Education and Education Management for Sustainable Development in Thai Society

สุนทร พริกจำรูญ

Soonthorn Prikjumroon

คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

E-mail: stpjr2001@gmail.com

บทคัดย่อ

การบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนทั้ง 17 เป้าหมาย ขององค์การสหประชาชาติ นั้น การศึกษาเป็นกุญแจสำคัญต่อความสำเร็จ ด้วยเป็นกระบวนการหล่อหลอมบุคคลให้มีความรู้ ความสามารถ ทักษะ ทศนคติที่เป็นไปตามกรอบการพัฒนาที่ยั่งยืน เริ่มจากการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ การสร้างกิจกรรมที่สนับสนุนส่งเสริมสังคมแห่งความยั่งยืนของทุกภาคส่วน สถานศึกษาปรับปรุงพัฒนาหลักสูตร กระบวนการจัดการเรียนรู้ที่ตอบสนองต่อพลวัตของโลก พัฒนาพลเมืองให้สามารถสร้างการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเพื่อการกินดีอยู่ดี โดยรักษาสสมดุลของทรัพยากรทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และมีความสุขในการอยู่ร่วมกันในสังคมของคนในปัจจุบันและคนรุ่นหลังในอนาคต ทั้งนี้การศึกษาเชิงพุทธเป็นต้นแบบในการพัฒนามนุษย์ให้เป็นผู้ที่พัฒนาตนเองต่อเนื่องตลอดชีวิต การบริโภคอย่างสมดุล ไม่ทำลายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม การรู้จักการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข มนุษย์คือแกนกลางในการพัฒนา การพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขาจึงเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง

คำสำคัญ: การศึกษาแนวพุทธ, การจัดการศึกษา, การพัฒนาที่ยั่งยืน

ABSTRACT

Education is the key to achieve the 17 Sustainable Development Goals of the United Nations. It is a process of molding individuals into knowledge, competencies, skills, and attitudes to meet the sustainable development framework. It began with the preparation of the National Education Plan. Creating activities that support the sustainable society of all sectors. The school improve its curriculum and learning management processes that respond to global dynamics. Develop citizen to be able to create economic growth for well-being. By maintaining the balance of natural resources and the environment and enjoying coexistence in society of the present and future generations. Buddhist education is a model for human development to be a person who develops himself continuously throughout life. Balanced consumption without damaging resources and the environment, knowing Peaceful Coexistence Human beings are at the core of development. Human development according to the Trisikkha principle is therefore truly sustainable development.

Keywords: Buddhist Education, Educational Administration, Sustainable Development

บทนำ

มนุษยชนได้พัฒนาโลกให้มีความเจริญก้าวหน้าอย่างต่อเนื่องตลอดหลายศตวรรษที่ผ่านมา แต่กลับพบปัญหาความเหลื่อมล้ำ รูปแบบการบริโภคที่ยั่งยืน ชัดความสามารถของสถาบันทางสังคมที่อ่อนแอ และความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม เมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2558 สมัชชาใหญ่แห่งสหประชาชาติจึงได้ประกาศวาระการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals: SDGs) พ.ศ. 2573 ที่เน้นความท้าทายต่อการอยู่รอดของมนุษยชาติ 17 เป้าหมายในการสร้างชีวิตที่ยั่งยืน สงบสุข มั่งคั่ง และเท่าเทียมบนโลก สำหรับทุกคนทั้งในปัจจุบันและอนาคต

ประเทศไทยได้นำเป้าหมายดังกล่าวมากำหนดยุทธศาสตร์และมาตรการเชิงนโยบาย วางแผนและขับเคลื่อนให้มีหลักประกันโอกาสทางการศึกษา และลดความเหลื่อมล้ำในสังคม เพื่อบรรลุเป้าหมายของสัญญาประชาคมโลกที่ได้ตกลงร่วมกัน กำหนดแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2560-2573 ที่ยึดหลักสำคัญในการจัดการศึกษา ประกอบด้วย หลักการจัดการศึกษาเพื่อปวงชน (Education for All) หลักการจัดการศึกษาเพื่อความเท่าเทียมและทั่วถึง (Inclusive Education) หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง (Sufficiency Economy) และหลักการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนของสังคม (All for Education) อีกทั้งยึดตามเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals : SDGs 2030) ประเด็นภายในประเทศ (Local Issues) อาทิ คุณภาพของคนทุกช่วงวัย การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากรของประเทศ ความเหลื่อมล้ำของการกระจายรายได้และวิกฤตด้านสิ่งแวดล้อม โดยนำยุทธศาสตร์ชาติ (National Strategy) มาเป็นกรอบความคิดสำคัญในการจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ โดยวางเป้าหมายเพื่อให้บรรลุวิสัยทัศน์และจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาไว้ 2 ด้าน คือ

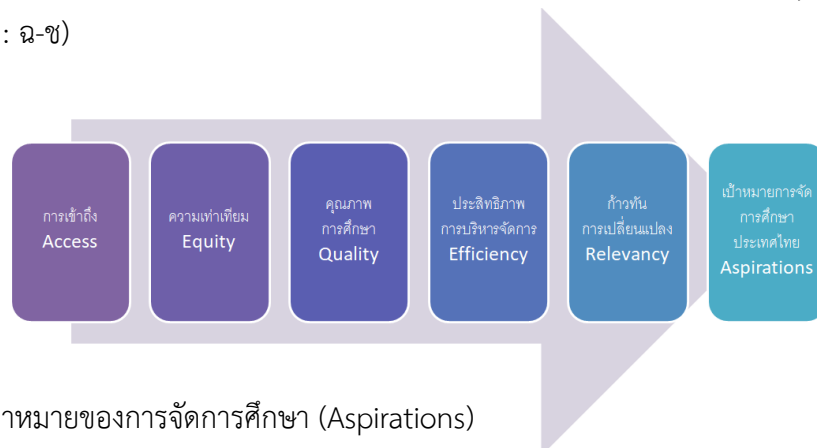
1. เป้าหมายด้านผู้เรียน (Learner Aspirations)

มุ่งพัฒนาผู้เรียนทุกคนให้มีคุณลักษณะและทักษะการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 (3Rs8Cs) ประกอบด้วย 1) 3Rs ได้แก่ การอ่านออก (Reading) การเขียนได้ (Writing) และการคิดเลขเป็น (Arithmetics) 2) 8Cs ได้แก่ ทักษะด้านการคิดอย่างมีวิจารณญาณ และทักษะในการแก้ปัญหา (Critical Thinking and Problem Solving) ทักษะด้านการสร้างสรรค์และนวัตกรรม (Creativity and Innovation) ทักษะด้านความเข้าใจต่างวัฒนธรรม ต่างกระบวนทัศน์ (Cross-cultural Understanding) ทักษะด้านความร่วมมือการทำงานเป็นทีม และภาวะผู้นำ (Collaboration, Teamwork and Leadership) ทักษะด้านการสื่อสารสารสนเทศ และการรู้เท่าทันสื่อ (Communications, Information and Media Literacy) ทักษะด้านคอมพิวเตอร์ และเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร (Computing and ICT Literacy) ทักษะอาชีพ และทักษะการเรียนรู้ (Career and Learning Skills) และความมีเมตตา กรุณา มีวินัย คุณธรรม จริยธรรม (Compassion)

ภาพที่ 1 คุณลักษณะและทักษะการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 (3Rs8Cs)
ที่มา: <https://www.facebook.com/OECSocial>

2. เป้าหมายของการจัดการศึกษา (Aspirations) 5 ประการ ได้แก่ 1) ประชากรทุกคนเข้าถึงการศึกษาที่มีคุณภาพ และมีมาตรฐานอย่างทั่วถึง (Access) 2) ผู้เรียนทุกคนทุกกลุ่มเป้าหมายได้รับบริการการศึกษาที่มีคุณภาพตามมาตรฐานอย่างเท่าเทียม (Equity) 3) ระบบการศึกษาที่มีคุณภาพ สามารถพัฒนาผู้เรียนให้บรรลุขีดความสามารถเต็มตามศักยภาพ (Quality) 4) ระบบการบริหารจัดการศึกษาที่มีประสิทธิภาพเพื่อการลงทุนทางการศึกษาที่คุ้มค่าและบรรลุเป้าหมาย (Efficiency) 5) ระบบการศึกษาที่ก้าวทันการเปลี่ยนแปลงและสนองตอบบริบทของโลกที่เป็นพลวัต (Relevancy) (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาแห่งชาติ, 2561: ฉ-ช)

ภาพที่ 2 เป้าหมายของการจัดการศึกษา (Aspirations)

เป้าหมายของการจัดการศึกษาของไทยจึงมุ่งการสนองตอบต่อความท้าทายและความต้องการกำลังคนที่มีทักษะในศตวรรษที่ 21 การเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศที่ไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ จัดระบบการศึกษาให้มีคุณภาพมาตรฐานในทุกกระดับและเพื่อทุกคน แก้ปัญหาคุณภาพของคนไทยทุกช่วงวัย ปัญหาด้านคุณธรรม จริยธรรม และการขาดความตระหนักถึงความสำคัญของการมีวินัย ความซื่อสัตย์สุจริต และการมีจิตสาธารณะ พัฒนานุเคราะห์ด้านวิทยาศาสตร์ ภาษาอังกฤษ เทคโนโลยีและการบริหาร เพื่อให้ระบบการศึกษาเป็นกลไกหลักของการขับเคลื่อนประเทศไปสู่ความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืน (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาแห่งชาติ, 2561: ง)

การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

เป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs) 17 เป้าหมาย ประกอบไปด้วย 169 เป้าหมายย่อย (SDG Targets) ที่มีความเป็นสากล เชื่อมโยง และเกื้อหนุนกัน และกำหนดให้มี 247 ตัวชี้วัด เพื่อใช้ติดตามและประเมินความก้าวหน้าของการพัฒนา โดยสามารถจัดกลุ่ม SDGs ตามปัจจัยที่เชื่อมโยงกันใน 5 มิติ (5P) ได้แก่ 1) การพัฒนาคน (People) ให้มีความสำคัญกับการขจัดปัญหาความยากจนและความหิวโหย และลดความเหลื่อมล้ำในสังคม 2) สิ่งแวดล้อม (Planet) ให้มีความสำคัญกับการปกป้องและรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสภาพภูมิอากาศเพื่อพลเมืองโลกรุ่นต่อไป 3) เศรษฐกิจและความมั่งคั่ง (Prosperity) ส่งเสริมให้ประชาชนมีความเป็นอยู่ที่ดีและสอดคล้องกับธรรมชาติ 4) สันติภาพและความยุติธรรม (Peace) ยึดหลักการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ มีสังคมที่สงบสุข และไม่แบ่งแยก 5) ความเป็นหุ้นส่วนการพัฒนา (Partnership) ความร่วมมือของทุกภาคส่วนในการขับเคลื่อนวาระการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยมีการจัดการศึกษาเป็นกุญแจสำคัญต่อความสำเร็จ ด้วยเป็นจุดเริ่มต้นและ

ภาพที่ 3 เป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs)

เป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติและโลกที่อาศัยอยู่ร่วมกัน อันเกิดจากการจัดกระบวนการเรียนรู้ หล่อหลอมให้ผู้เรียนรักในการศึกษาหาความรู้ รักในศาสนา หลักแห่งคุณธรรม รักธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม รักความเป็นประเทศชาติ รักโลก รักสถาบันทางสังคมและสร้างวัฒนธรรมอันดีงามในการอยู่ร่วมกัน โดยมีผู้บริหาร ครู อาจารย์ บุคลากรทางการศึกษา และภาคีเครือข่ายทางการศึกษา เป็นหัวใจสำคัญในการขับเคลื่อนให้บรรลุเป้าหมาย เพื่อการสร้างหลักประกันทางการศึกษาที่มีคุณภาพเสมอภาคและเท่าเทียมสำหรับผู้เรียนทุกคนในทุกระดับตั้งแต่ปฐมวัยถึงอุดมศึกษา เพิ่มจำนวนเยาวชนและผู้ใหญ่ที่มีทักษะที่จำเป็นสำหรับการทำงานและการเป็นผู้ประกอบการ รวมทั้งขจัดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา โดยคำนึงถึงความหลากหลายในวัฒนธรรมเชิงพื้นที่และบริบทที่มีความแตกต่างทางเชื้อชาติ การกำเนิด และการเปลี่ยนแปลงภายใต้เศรษฐกิจฐานความรู้สู่การพัฒนาที่ยั่งยืนและความเป็นพลเมืองที่ดีต่อการพัฒนาประเทศชาติ (ธีรศักดิ์ อุปรมย์ อุปไมยอริชัย และ สุชาติ บางวิเศษ, 2563: 7) การจัดการศึกษาเพื่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนของประเทศไทยจึงควรให้ความสำคัญในการส่งเสริมการจัดการศึกษาดังนี้ (วรารณ เชื้ออินทร์, 2555: 81)

1. การจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้สำหรับคนทุกเพศทุกวัย ให้มีโอกาสดูแลแสวงหาและสะสมความรู้และทักษะที่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต ปลุกฝังทัศนคติในการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องเพื่อให้ตระหนักว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของสังคม มีความรับผิดชอบต่อตนเองและผู้อื่น

2. การปรับระบบการศึกษาให้สอดคล้องกับแนวคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งหมายถึง การกำหนดนโยบายและแผนการศึกษาแห่งชาติ การจัดกระบวนการเรียนการสอน และการบริหารการศึกษา ตลอดจนการวัดและประเมินผลการศึกษาให้เกิดการเรียนรู้เกี่ยวกับเนื้อหาสาระอันเป็นองค์ความรู้เฉพาะด้านที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ ทักษะในการคิดอย่างเป็นระบบ และตระหนักถึงคุณค่าความเป็นมนุษย์ หรือค่านิยมที่เหมาะสม ซึ่งเป็นแนวทางสู่การดำเนินวิถีชีวิตที่ยั่งยืน ตลอดจนการใช้ทักษะอย่างเหมาะสมในการเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่ตนอาศัยอยู่ การจัดระบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนครอบคลุมทุกระดับการจัดการศึกษาตั้งแต่การศึกษาระดับพื้นฐานไปจนถึงระดับอุดมศึกษาและการศึกษาหลังปริญญา ขณะเดียวกันการจัดการศึกษาเพื่อเสริมสร้างสังคมที่มีการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น จำเป็นต้องมีการมองย้อนหลังถึงความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นสิ่งปลุกฝังคุณค่าความเป็นมนุษย์ รวมทั้งขนบธรรมเนียมในการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นที่สังคมชุมชนยึดถือปฏิบัติอย่างต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลายาวนาน

3. การเสริมสร้างความเข้าใจและความตระหนักของสาธารณชน เนื่องจากสังคมจะเจริญเติบโตอย่างยั่งยืนได้ต้องประกอบด้วยสมาชิกที่มีความตระหนักถึงเป้าประสงค์ของการมุ่งสู่ความยั่งยืน รวมทั้งมีความรู้และทักษะที่เอื้อต่อการบรรลุเป้าหมายที่ต้องการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมที่มีการปกครองในระบอบประชาธิปไตยนั้น หากคนส่วนใหญ่ในสังคมมีความรู้ความเข้าใจและตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน คนเหล่านั้นจะมีส่วนร่วมช่วยผลักดันและกระตุ้นให้ผู้แทนของตนขึ้นำนโยบาย กำหนดมาตรการ และวางแผนดำเนินงานบริหารจัดการประเทศไปในแนวทางของการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

4. การพัฒนาศักยภาพและฝึกอบรมบุคลากร สังคมที่มีการพัฒนาที่ยั่งยืนประชากรควรได้รับการศึกษาอย่างเหมาะสมและต่อเนื่องตลอดชีวิต เพื่อเป็นกำลังสำคัญในการสร้างความเจริญและมั่นคงแก่สังคม ดังนั้นทุกภาคส่วนของสังคม ได้แก่ ภาครัฐ ภาคธุรกิจอุตสาหกรรม องค์กรชุมชน และชุมชนท้องถิ่น จึงควรส่งเสริมการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องแก่สมาชิกของตนและส่วนรวม โดยจัดกิจกรรมเสริมศักยภาพบุคคล และการฝึกอบรมเกี่ยวกับเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อการส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน อาทิ การพัฒนาศักยภาพและความชำนาญของบุคคลให้สามารถประกอบวิชาชีพได้อย่างมีประสิทธิภาพ และการกระตุ้นให้เกิดสำนึกรับผิดชอบต่อสังคมส่วนรวมและสภาพแวดล้อม ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับโลก

ภาพที่ 4 การส่งเสริมการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของประเทศไทย

ทั้งนี้หน่วยงานทางการศึกษาควรมุ่งเน้นการพัฒนาหลักสูตร บุคลากร ผู้เรียนทั้งที่อยู่ในระบบและนอกระบบการศึกษา ให้มีคุณลักษณะ ดังนี้ (กาญจนา เกรียงชี, 2559: 17)

1. พัฒนาหลักสูตรที่ก่อให้เกิดความยั่งยืนในระดับต่างๆ ของการศึกษา ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาพื้นฐาน การศึกษาระดับ อาชีวศึกษา หรือระดับอุดมศึกษา ควรเป็นการจัดหลักสูตรที่มีเนื้อหาในการเรียนรู้ที่เกี่ยวกับ 1) องค์ประกอบทั้ง 3 ของการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยเรียงลำดับความสำคัญและความยากง่ายของการศึกษาวิจัย การสืบค้นข้อมูล เป็นลำดับขั้นไป 2) การพัฒนา เศรษฐกิจและสังคมสีเขียว ที่ก่อให้เกิดความยั่งยืนที่บรรจุอยู่ในหลักสูตร ที่สามารถสร้างให้เกิดองค์ความรู้ในทุกระดับได้ 3) การ เรียนรู้เกี่ยวกับสภาพความหลากหลาย ความแตกต่างของวัฒนธรรมของประชากรโลก เพื่อความเข้าใจอันดีและความร่วมมือ ในการดำเนินชีวิตโดยปราศจากความขัดแย้ง

2. การพัฒนาผู้สอนและผู้เรียนให้มีสมรรถนะ (Competencies) ในด้าน 1) การคิดเชิงวิเคราะห์ 2) การวาดภาพ อนาคตที่พึงประสงค์ 3) การตัดสินใจในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันกับบุคคลอื่นและด้านสภาพแวดล้อมในลักษณะสมดุล 4) การ พัฒนาองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับปรากฏการณ์และการเปลี่ยนแปลงของโลก เพื่อความเข้าใจและคิดหาแนวทางสร้างกิจกรรมหรือ บทเรียนในการแก้ไข ปรับปรุงให้คุณภาพชีวิตของตนเอง ชุมชนและสังคมดีขึ้น เช่น ความรู้เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพ ภูมิอากาศ (Climate change) ความหลากหลายทางชีวภาพ ภัยพิบัติ การจัดการความเสี่ยง ระบบเมือง และวิถีชีวิต

3. การพัฒนาผู้อยู่นอกระบบการศึกษาและขาดโอกาส ให้มีความเสมอภาพและลดความเหลื่อมล้ำทางโอกาส ด้วยการ จัดการศึกษาให้ประชากรที่ไม่อยู่ในกลุ่มของการศึกษาในระบบได้มีบทเรียน แบบเรียน ความรู้ที่ถ่ายทอดอย่างสม่ำเสมอและ ต่อเนื่องด้วยการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม เพื่อสร้างให้สมาชิกของชุมชนและสังคมเป็นประชากรที่มีการศึกษาตลอดชีวิต (life – long education) และมีความยั่งยืนในการรู้จักยืดหยุ่น ปรับตัวให้เกิดความสมดุลในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะเป็น สิ่งมีชีวิต สิ่งไม่มีชีวิต หรือมนุษย์ด้วยกัน ให้สามารถยืนหยัดอยู่ในโลกอย่างเป็นผู้ที่มีความศักดิ์ศรีและมีอัตลักษณ์ของตนเอง

ภาพที่ 5 จุดเน้นของหน่วยงานการศึกษาต่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนที่ประสบความสำเร็จต้องอาศัยกระบวนการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ ผู้บริหารสถานศึกษาที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกล จัดการศึกษาได้ทันการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก มีปฏิสัมพันธ์กับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ใช้เทคนิค วิธีการ ทั้งศาสตร์และศิลป์ในการบริหารให้ผู้ได้บังคับบัญชาร่วมมือร่วมใจในการทำงาน ส่งเสริมและพัฒนาบุคลากร สนับสนุนวัสดุอุปกรณ์แก่ผู้สอนและผู้เรียนให้การจัดการเรียนการสอนมีประสิทธิภาพ มีความสำคัญกับการศึกษาที่ถ่ายทอดและการเรียนรู้ในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ การจินตนาการสิ่งที่จะเกิดในอนาคต และการร่วมมือร่วมใจกับผู้เรียน เพื่อให้มุ่งสู่เป้าหมายคือการพัฒนาที่ยั่งยืน เสริมสร้างศักยภาพแก่ทุกคนในอันที่จะตัดสินใจตัดสินใจ การเคารพและรักษาสีงแวดล้อม การพัฒนาต่อเนื่องทางเศรษฐกิจ และการมีสังคมที่เป็นธรรมเพื่อคนรุ่นปัจจุบันและรุ่นที่จะตามมาในอนาคต ในขณะเดียวกันก็ยังคงเคารพต่อความหลากหลายทางวัฒนธรรม (ฐานันท์ นิพิฏฐกุล, 2562) ผู้เรียนได้รับความรู้ เป็นคนเก่ง คนดี มีความสุข นำไปสู่การบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนที่มีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ คือ การเติบโตทางเศรษฐกิจ (economic growth) ความครอบคลุมทางสังคม (social inclusion) และการคุ้มครองสิ่งแวดล้อม (environmental protection)

การศึกษาแนวพุทธ

พระพุทธศาสนามีความเชื่อมั่นในศักยภาพและความสามารถของมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่มีจิตใจสูงและมีคุณสมบัติที่สามารถพัฒนาหรือฝึกฝนได้ โดยไม่ต้องอ้อนวอนและสยบยอมต่ออำนาจของเทพเจ้า โดยชี้ให้เห็นว่ามนุษย์เป็นผู้มีความสามารถในการกำหนดเป้าหมายและทิศทางในการดำเนินชีวิตด้วยตนเอง พร้อมทั้งการเลือกทางดำเนินชีวิตด้วยตนเอง พัฒนาตัวเองให้ชีวิตมีคุณค่า สามารถที่จะฝึกฝนอบรมตนเองให้เจริญงอกงามได้ทั้งทางกาย ศีล จิต และปัญญา ให้สูงขึ้นไปตามลำดับ จนกระทั่งบรรลุถึงความสิ้นทุกข์ อันเป็นจุดหมายสูงสุดแห่งชีวิต (พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์, 2562: 1) การพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนาจึงมุ่งเน้นการใช้การเจริญสติ (Mindfulness) ในดำเนินชีวิตประจำวัน เพื่อพัฒนาชีวิตมนุษย์ให้มีคุณภาพ มีชีวิตที่มีคุณค่า สามารถเป็นที่พึ่งของตนเองทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา ดำเนินชีวิตไปได้โดยมีความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อม มีชีวิตตามวิถีแห่งธรรมชาติอย่างรู้คุณค่า トラบใดที่ชีวิตยังมีเวลาเหลืออยู่ มนุษย์ก็มีโอกาสใช้ชีวิตที่พัฒนา สร้างความหมายและคุณค่าที่แท้จริงให้เกิดขึ้นได้ผ่านการกระทำของตนเอง

การศึกษาในทางพุทธศาสนาจึงหมายถึง ไตรสิกขา ซึ่งคือหลักธรรมทั้งหลายที่พระพุทธเจ้าแสดงจารึกไว้ในพระไตรปิฎกทั้งหมด 84,000 พระธรรมขันธ์ ประกอบด้วย 1) พระวินัยปิฎก 21,000 พระธรรมขันธ์ สรุปลงในศีลสิกขา คือ หลักความประพฤติปฏิบัติทางกาย วาจา สังคม อาชีพการงาน 2) พระสุตตันตปิฎก 21,000 พระธรรมขันธ์ สรุปลงในจิตสิกขา คือ หลักความปฏิบัติทางจิตใจที่จะทำให้มั่นคง มุ่งมั่น ไม่หวั่นไหวง่าย และ 3) พระอภิธรรมปิฎก 42,000 พระธรรมขันธ์ สรุปลงในปัญญาสิกขา คือ หลักปฏิบัติทางความรู้ ความคิด วิสัยทัศน์ ที่จะนำไปสู่การปฏิบัติหรือแสดงออกทางกาย วาจา และพัฒนาให้ดียิ่งขึ้น ทั้งนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม ที่เรียกว่า ภาวนา ซึ่งหมายถึง การเจริญ การทำให้เป็น ให้มีขึ้น การฝึกอบรม การพัฒนา (cultivation; training; development) ในการพัฒนาทั้งส่วนบุคคลและหมู่คณะ 4 อย่าง ดังนี้

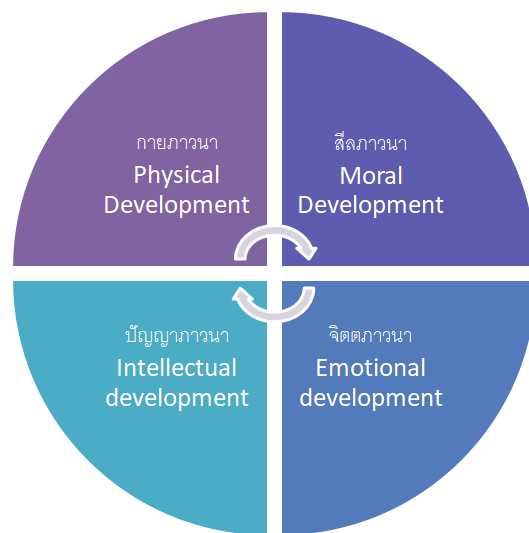
1. กายภาวนา (physical development) การใช้กายในทางที่ดี สร้างแต่คุณงามความดี คือ การพัฒนากายหรือการฝึกอบรมกายให้รู้จักติดต่อกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าในทางที่ดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ ไม่ให้เกิดโทษหรืออกุศลกรรม ให้เกิดแต่คุณหรือกุศลกรรม เมื่อบุคคลพัฒนากายหรือฝึกอบรมกายให้ดี ใช้กายในการกระทำกุศลกรรมละเว้นอกุศลกรรม ใช้กายในการบำเพ็ญประโยชน์ เว้นโทษทุกชนิด ย่อมจะได้รับประโยชน์จากการมีกาย ไม่ก่อทุกข์ ก่อโทษให้แก่ตนเองและผู้อื่น เป็นการใช้กายที่คุ้มค่า เป็นไปเพื่อประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน

2. สิลภาวนา (moral development) การรักษาศีลให้บริสุทธิ์ คือ การอบรมศีล หรือการพัฒนาความประพฤติ ได้แก่ การดำรงตนให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่ประพฤติตนนอกกรอบของศีลธรรมและกฎหมายบ้านเมือง ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายให้แก่ตนเองและสังคม ดำรงตนอยู่ในสังคมด้วยหลักคุณธรรมจริยธรรมและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การอบรมศีล

หรือรักษาศีลให้บริสุทธิ์อยู่เสมอเป็นคุณสมบัติที่มนุษย์ทุกคนต้องมี เพราะศีลเป็นระเบียบแบบแผนอย่างหนึ่งที่ทำให้มนุษย์มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นสิ่งที่สร้างความสงบสุขให้เกิดขึ้นในสังคม ไม่ว่าจะเป็นสังคมขนาดเล็กระดับครอบครัว หรือสังคมที่มีขนาดใหญ่ขึ้นไปตามลำดับ สังคมใดมีบุคคลผู้รักษาศีลสมบูรณ์อยู่มาก สังคมนั้นย่อมมีความสุขมากตามไปด้วย

3. จิตตภาวนา (cultivation of the heart; emotional development) การฝึกให้จิตใจดำรงคงมั่นในคุณธรรม คือ การพัฒนาจิต หรือการฝึกอบรมจิตใจ เพื่อให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เจริญองงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา กรุณา มีฉันทะ มีความเพียร มีขันติ เป็นต้น การพัฒนาจิตให้มีคุณธรรมนี้เป็นสิ่งจำเป็น เพราะคุณธรรมเป็นสิ่งที่ทำให้บุคคลมีความรู้สึกนึกคิดที่ดี มีความตระหนักรู้ในด้านที่ดี มีความประพฤติที่ดี มีการปฏิบัติต่อผู้อื่นในสังคมในด้านที่ดี มีคุณลักษณะที่เป็นคุณต่อตนเองและผู้อื่นและเป็นบุคลากรที่มีคุณค่าต่อสังคม ไม่ก่อปัญหาให้สังคมทำให้การอยู่ร่วมกันในสังคมหมู่ใหญ่มีความสุข

4. ปัญญาภาวนา (cultivation of wisdom; intellectual development) คือ การพัฒนาปัญญา หรือการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันและเห็นแจ้งโลกตามสภาวะที่เป็น ฝึกทำจิตใจให้บริสุทธิ์จากกิเลสตัณหาทั้งปวง แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยปัญญา การพัฒนาปัญญานั้น สามารถทำได้ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา การขาดปัญญา ย่อมไม่รู้ผิดรู้ชอบ ไม่รู้ประโยชน์หรือโทษ ไม่รู้ว่าสิ่งใดควรทำไม่ควรทำ มีโอกาสที่จะกระทำความผิดสูง ก่อปัญหาการดำรงชีวิตตนเองและการอยู่ร่วมกับผู้อื่น

ภาพที่ 6 การพัฒนาตามหลักภาวนา 4

การศึกษาแนวพุทธจึงมีไตรสิกขาเป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ให้มีชีวิตที่ดีงาม เพื่อจัด ปรับ เติรมสภาพชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งลักษณะแห่งความสัมพันธ์ต่างๆ ให้อยู่ในภาวะที่เหมาะสมและพร้อมที่จะเป็นอยู่ ปฏิบัติกิจและดำเนินการต่างๆ เพื่อก้าวหน้าไปอย่างได้ผลดีที่สุด สู่จุดหมายของชีวิตของบุคคล ขององค์กร ของชุมชน ตลอดจนสังคม ประเทศชาติ (พระมหาศุภกิจ สุภกิจโจ, 2558: 34)

การศึกษาแนวพุทธกับการพัฒนาที่ยั่งยืน

การจัดการศึกษาตามแผนการศึกษาชาติมีเจตนารมณ์มุ่งพัฒนาคนไทยให้เป็นคนดี เก่ง และมีความสุข ตลอดจนมุ่งพัฒนาสังคมไทยให้เป็นสังคมที่พึงประสงค์มีความเข้มแข็ง และมีคุณภาพ สอดคล้องกับการศึกษาแนวพุทธที่เป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ให้สูงส่งยิ่งขึ้นตามความเหมาะสมกับบุคคล ประสบการณ์ และสถานการณ์ในขณะนั้น การศึกษาในพระพุทธศาสนานั้นแยกได้เป็น 2 หมวดใหญ่ คือ 1) การศึกษาภาคเนื้อหา อันได้แก่ ตำรา ข้อมูล ความรู้ หรือสิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นพื้นฐานที่จำเป็น และ 2) การศึกษาภาคปฏิบัติการ ได้แก่ การพัฒนาของผู้เรียนให้เป็นบุคคลที่มีคุณภาพ พร้อมจะอยู่ร่วมกันด้วยดีและมีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคม คือ ต้องฝึกฝนพัฒนาชีวิตของบุคคล และก่อให้เกิดประโยชน์แก่สังคมด้วย (พระเทพเวที, 2534: 14)

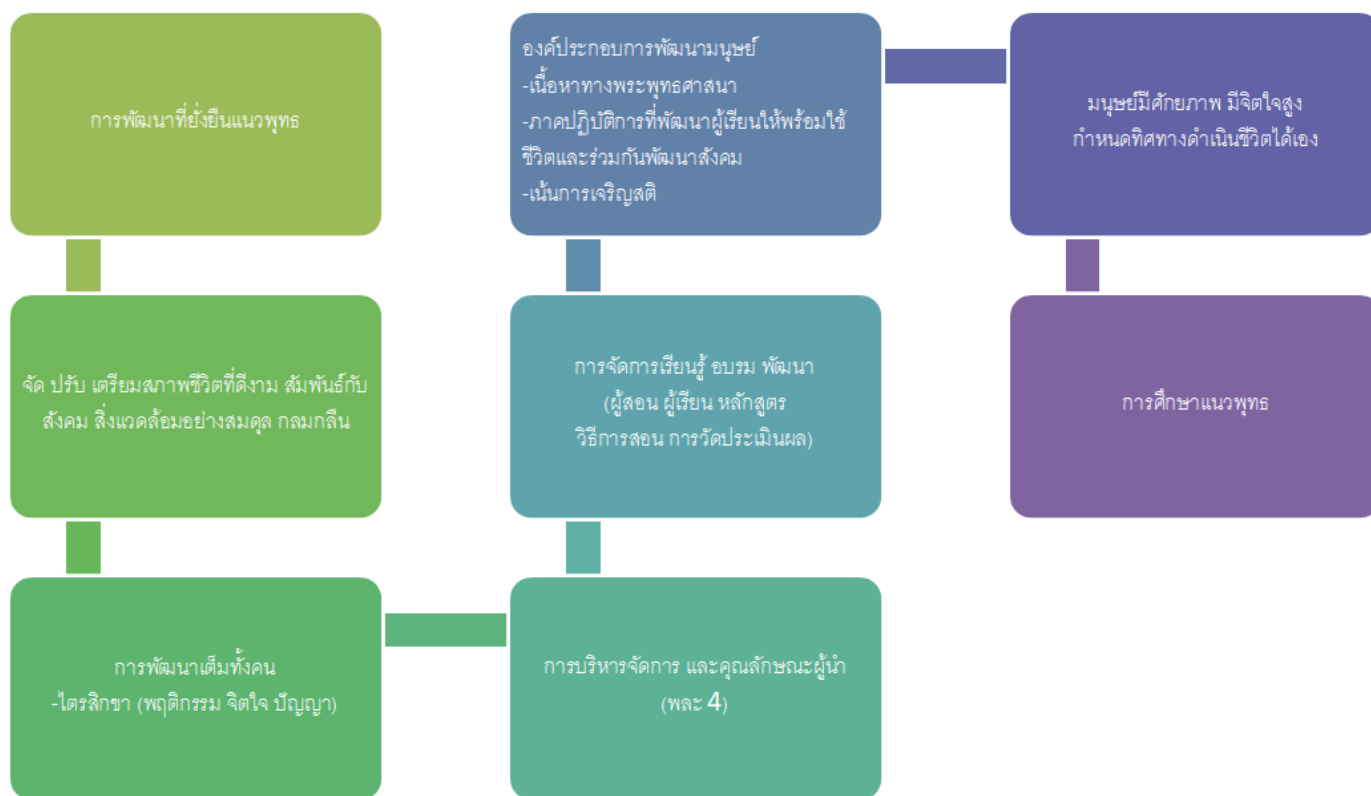
หลักการและแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนแนวพุทธคือการพัฒนาระบบการดำเนินชีวิตของมนุษย์ด้วยการพัฒนาทั้งสามด้านแห่งระบบไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นการพัฒนาเต็มทั้งคนก่อนจึงจะเป็นการพัฒนาที่ได้ผล นั่นคือ 1) ด้านพฤติกรรม เป็นช่องทางให้เกิดการพัฒนาต่อเนื่องไปถึงการพัฒนาด้านจิตใจ และด้านปัญญาได้ดีด้วย ได้แก่ ละความเคยชินที่ไม่เกื้อกูลโดยใช้วินัยและวัฒนธรรมเพื่อเร่งแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมอย่างเอาจริง โดยเฉพาะพฤติกรรมกรรมการหาความสุข เพราะมีผลกระทบต่อการพัฒนามาก จึงควรมีการให้ ควบคู่กันได้ การเอา 2) ด้านจิตใจ พัฒนาจิตให้มีศักยภาพในการหาความสุขได้

ง่ายขึ้น เสพบริโภคด้วยท่าที มีก็ได้ ไม่มีก็ได้ จนถึงขั้นมีก็ได้ ไม่มีก็ได้ อย่างฉลาดและมีจุดหมายที่นิรามิสุข หมายถึง การมีความสุขเป็นอิสระโดยไม่อาศัยการเสพ มีคุณธรรมและมีความเพียร พยายาม ขยัน อดทน เกื้อกูลเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อม 3) ด้านปัญญา มีความรู้ ความเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริงของธรรมชาติ เสพ บริโภค ด้วยรู้ เข้าใจคุณค่าแท้ เป็นผู้บรรลุจุดหมายของการพัฒนามนุษย์และเป็นผู้ที่เอื้อเพื่อเกื้อกูลต่อสังคมมนุษย์และธรรมชาติสิ่งแวดล้อม (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), 2541: 238)

การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนแนวพุทธจึงมุ่งพัฒนาคนด้วยการศึกษา เป็นการพัฒนาที่ดำเนินแบบ มัชฌิมาปฏิปทา ไม่สุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง พัฒนาค้นไปตามศักยภาพ เพื่อให้ดำรงชีวิตอย่างเหมาะสม แก้ปัญหาในด้านต่างๆ ด้วย ปัญญา ระบบการพัฒนาค้นโดยใช้กระบวนการศึกษาแบบไตรสิกขาส่งผลต่อมนุษย์ที่ประกอบด้วย นาม รูป ธรรมชาติ และสรรพ สิ่ง ให้ดำเนินไปด้วยดีทุกส่วน เป็นปัจจัยส่งผลเกื้อกูลแก่กัน ทำให้ดำรงอยู่ได้ด้วยดีร่วมกัน คนที่พัฒนาแล้วจะเป็นแกนกลางของ ระบบพัฒนาต่อไปกระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยมีองค์ประกอบการจัดการเรียนรู้ที่สำคัญ ได้แก่ 1) ผู้สอนที่มีความเป็น กัลยาณมิตร มีความสามารถในการสอน เป็นแบบอย่างที่ดี ศึกษาและทำความเข้าใจผู้เรียน 2) ผู้เรียนที่เป็นศูนย์กลางของการ พัฒนา เน้นการปฏิบัติด้วยตนเอง และมีบทบาทร่วมกับผู้สอน 3) หลักสูตร เนื้อหาสาระของหลักธรรมคำสอนของ พระพุทธศาสนา ที่สำคัญ ได้แก่ อริยสัจ 4 และไตรสิกขา ร่วมกับการปฏิบัติตามหลักธรรมหมวดต่างๆ 4) วิธีการสอนด้วยการ บรรยาย การสนทนาแบบย้อนถาม การอภิปรายแยกแยะประเด็นให้ชัดเจน 5) วิธีการประเมินผลการพัฒนาคนตามหลักการ พระพุทธศาสนา สามารถประเมินจากการสังเกตพฤติกรรมที่ปรากฏ ผู้เรียนที่ได้บรรลุคุณธรรมขั้นเป็นพระอริยบุคคลสามารถ ประเมินผลตนเองได้ ดังนี้ (สุทธิพร รัตนธ ศรีธธา, 2553: 120-121)

การนำสถานศึกษาไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน การศึกษาแนวพุทธมีแนวทางการประพฤติปฏิบัติ พัฒนาตนเองของผู้บริหาร ที่เรียกว่า พละ 4 คือพลังคุณธรรม 4 ประการ ที่เกิดจากการประพฤติปฏิบัติดีในการดำเนินชีวิตหรือประกอบอาชีพการงาน ทำให้เกิดความมั่นใจในตนเองที่จะกระทำในสิ่งใดๆ ซึ่งจะเกิดประสิทธิผลแก่ตนเอง เพื่อนร่วมงาน ผู้ใต้บังคับบัญชา และคน รอบข้าง ดังนี้

1. ปัญญาพละ คือ พลังหรือกำลังที่เกิดจากปัญญา ความรู้ ความเข้าใจ ความสามารถ ความรู้จึงมีอำนาจ มีพลัง ความสามารถในการคิด ในการทำ ทำให้เกิดพลัง
2. วิริยพละ คือ พลังที่เกิดขึ้นเพราะความเพียร เพราะความอดสาหะ วิริยะ มานะ บากบั่น อดทน พยายาม ทำให้เกิด พลังขึ้นมา การมีความสามารถแต่เกียจคร้านก็ยังไม่ใช้ไม่ได้ ต้องมีความขยัน
3. อดวิชชพละ คือ พลังจากการทำสิ่งไม่เป็นโทษ การทำสิ่งที่บริสุทธิ์ ที่สุจริต สะอาด ที่เป็นคุณ จะมีพลัง จะมีความ อดอาจผิงผาย คนจะเชื่อถือเรา
4. สังคหพละ คือ พลังที่เกิดจากการเป็นผู้ให้ ให้ความเกื้อกูล ให้ความสงเคราะห์ ให้ความเมตตากรุณา ทำให้มีพลังมาก พระพุทธเจ้าทรงอบรมสั่งสอนให้มนุษย์พัฒนาตนเองอยู่เสมออย่างต่อเนื่อง มีวิสัยทัศน์ ดำรงชีวิตอย่างรู้เท่าทัน มีความ เกื้อกูล มีอารยธรรม อยู่ร่วมกันกับผู้อื่นอย่างมีความสุข บนโลกแห่งสันติสุข มีความกลมกลืนระหว่างชีวิต ธรรมชาติ และ สิ่งแวดล้อม การนำแนวทางการศึกษาเชิงพุทธมาบูรณาการหรือเป็นเครื่องชี้ทางในการจัดการศึกษาทุกระดับ ทุกประเภท จึงเป็นการพัฒนาแบบองค์รวมและเกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างแท้จริง

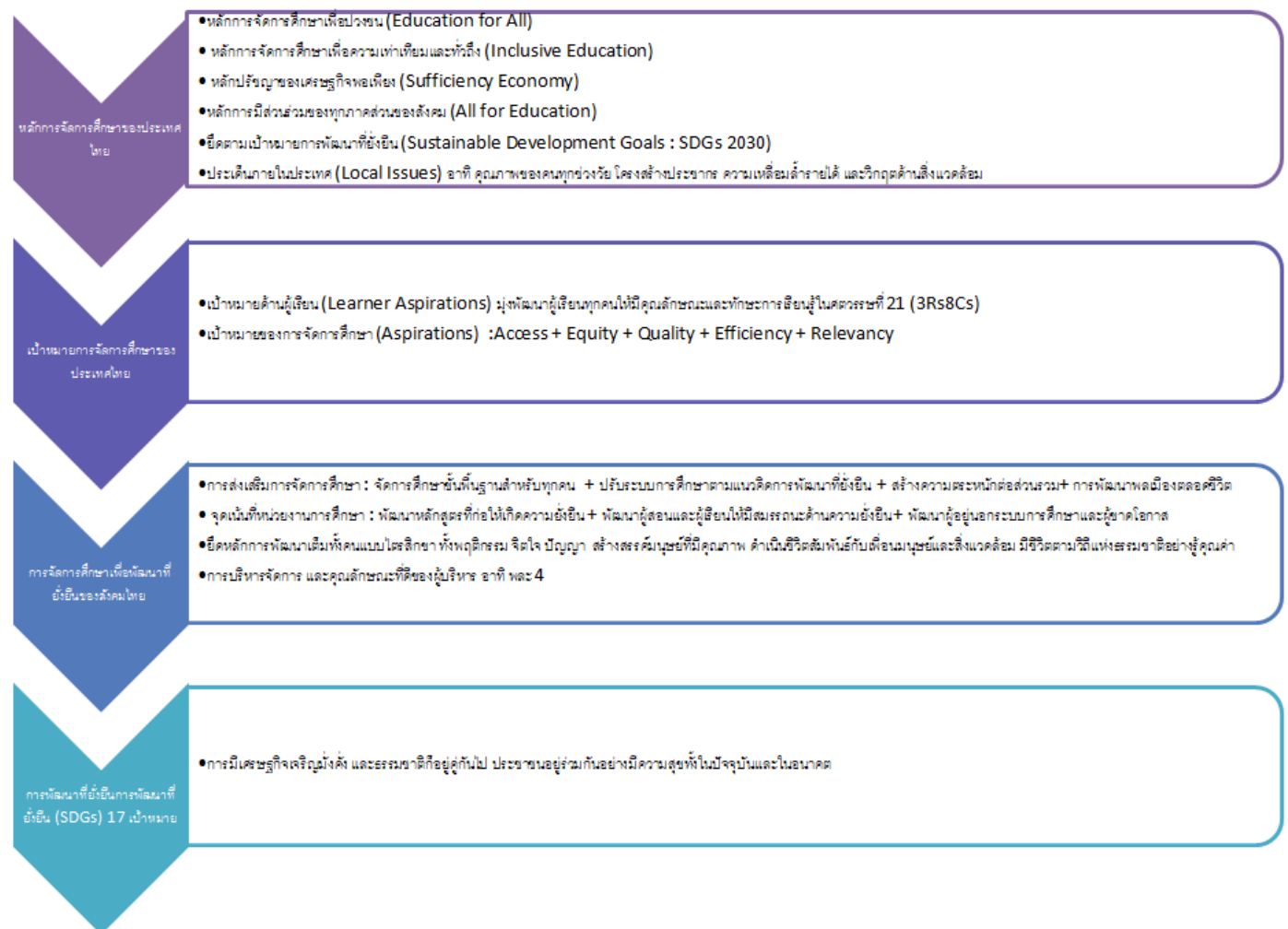

ภาพที่ 7 การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนแนวพุทธ

ความรู้จากการศึกษา

การพัฒนาที่ยั่งยืนของสังคมไทย คือการมีเศรษฐกิจเจริญได้และธรรมาภิบาลก็อยู่คู่กันไป ประชาชนอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขทั้งในปัจจุบันและในอนาคต โดยเริ่มมาจากการพัฒนาคนและต้องพัฒนาแบบองค์รวมซึ่งเป็นการพัฒนาทางพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ให้ประสานเกื้อหนุนสอดคล้องกัน จึงเป็นหนทางที่ทำให้การพัฒนาถูกต้องและยั่งยืน ถ้าจะแก้ปัญหของสังคมไทยและโลกให้สำเร็จนำมนุษย์ไปสู่ชีวิตที่ดีงาม มีความสุขอย่างอารยชนผู้มีอารยธรรมที่แท้จริงได้ มนุษย์ต้องดำเนินชีวิตเป็นระบบและต้องพัฒนาให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลโยงประสานกันครบทั้งสามด้าน คือ ตัวมนุษย์เอง สังคม สิ่งแวดล้อม และการพิจารณาให้ตลอดรวม เรียกว่า ระบบองค์รวมสมบูรณ์ ซึ่งการศึกษาแนวพุทธเป็นประโยชน์ยิ่ง ที่จะนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน ดังนี้

1. ประโยชน์ตน คือการพัฒนาบุคคลอย่างสมดุล ทั้งทางกาย วาจา อาชีพ สังคม จิตใจ และปัญญา
2. ประโยชน์ผู้อื่น คือการไม่เห็นแก่ตัว มุ่งให้งานสังคมและเพื่อนมนุษย์อยู่ดีมีสุขเหมือนกัน
3. ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือเมื่อทุกคนมีศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมเป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคมด้วย
4. ประโยชน์อย่างยิ่ง คือการที่ผู้พัฒนาดำเนินตามแนวพุทธหรือไตรสิกขา ย่อมรู้ทั้งวิชาชีพและเข้าใจวิชาชีวิต ไม่ตกเป็นทาสของอธรรม ย่อมจะได้รับสิ่งที่ดียิ่งขึ้น และสามารถเข้าถึงความสมบูรณ์สูงสุดเป็นอเสขบุคคล บรรลุอรหัตผล ไม่เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

ภาพที่ 8 การศึกษาแนวพุทธกับการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของสังคมไทย

บทสรุป

การศึกษาเป็นกลไกสำคัญสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน ด้วยประชากรในประเทศต้องได้รับการศึกษาที่มีคุณภาพมาก่อน แล้วจึงเกิดทางเลือกในการพัฒนาประเทศตามมา การจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนในระดับประเทศจึงมุ่งพัฒนาศักยภาพของคนในสังคมให้เกิดความรู้ทักษะ มุมมอง และค่านิยม ซึ่งเป็นปัจจัยหลักชี้้นำและจูงใจให้บุคคลแสวงหาและสามารถดำเนินชีวิตในแนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืน (วรภรณ์ เชื้ออินทร์, 2555: 81) เนื่องจากสภาวะการดำรงชีวิตของคนในสังคมปัจจุบันมีความซับซ้อนมากขึ้น การจัดการศึกษาเพื่อนำไปสู่สังคมที่มีการพัฒนาที่ยั่งยืนจำเป็นต้องมีกระบวนการเรียนรู้ มีสาระเนื้อหาที่เหมาะสม มีการบูรณาการกับหลักการของการเรียนรู้ศตวรรษที่ 21 และมีความต่อเนื่องตลอดชีวิต สถานศึกษาต้องมีความสามารถในการแข่งขันบนพื้นฐานของทรัพยากรและขีดความสามารถของตนเอง มีความสามารถในการปรับตัวเข้ากับบริบทของท้องถิ่นและเป็นสากล สามารถตอบสนองความต้องการของผู้เรียนและกลุ่มผู้มีส่วนได้เสีย การสร้างสรรค์ทรัพยากรบุคคลที่สร้างเศรษฐกิจการกินดี อยู่ดี มีธรรมชาดี สิ่งแวดล้อมที่ดีควบคู่กันไป เป็นสังคมแห่งการแบ่งปันและความสงบสุขของคนในปัจจุบันและคนรุ่นใหม่ในอนาคต โดยเป็นการพัฒนาคนแบบองค์รวมตามหลักไตรสิกขา คือการพัฒนาทางพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ให้ประสานเกื้อหนุนสอดคล้องกัน นำมนุษย์ไปสู่ชีวิตที่ดีงาม มีความสุขอย่างอารยชนผู้ มีอารยธรรมที่แท้จริง ดำเนินชีวิตเป็นระบบและพัฒนาให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลโยงประสานกันครบทั้งสามด้าน คือ ตัวมนุษย์เอง สังคม สิ่งแวดล้อม (พระธรรม

ปิฎก, 2543: 62) อันเป็นหนทางที่ทำให้การพัฒนาถูกต้อง นำไปสู่เป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนในมิติเศรษฐกิจ มิติสังคม และมิติทรัพยากรทางธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม

รายการอ้างอิง

- กมลินทร์ พินิจภูวดล, กิตติภูมิ เนียมหอม และพันธ์รับ ราชพงศา. (2559). รายงานการศึกษาวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) ภายใต้โครงการพัฒนากฎหมายภายในเพื่อรับรองการทำงานด้านประชาคมอาเซียน ปีงบประมาณ พ.ศ. 2559. สถาบันระหว่างประเทศเพื่อการค้าและการพัฒนา (องค์การมหาชน).
- กาญจนา เจริญชัย. (2559). การศึกษากับการพัฒนาที่ยั่งยืน. วารสารสมาคมนักวิจัย. 21(2). 13–18.
- ฐาปนันท์ นิพิฏฐกุล. (2562). กฎหมายกับการพัฒนาที่ยั่งยืน แนวคิดและความสำคัญในฐานะสาขาใหม่ทางกฎหมาย. ใน การสัมมนาวิชาการ ภายใต้ชุด “กฎหมายกับการพัฒนาที่ยั่งยืน” ครั้งที่ 2 ประจำปีการศึกษา 2562 ช่วงที่ 2. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์ลำปาง.
- ธีรศักดิ์ (อุปรมย์) อุปไมยอริชัย และสุชาติ บางวิเศษ. (2563). การบริหารและการจัดการศึกษาสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน. พิษณุโลก: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (นิรันดร์ ศิริรัตน์). (2562). การพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา. วารสารพุทธอาเซียนศึกษา. 4(2). 1-17.
- พระเทพเวที ประยุทธ์ ปยุตโต. (2534). ธรรมกับการพัฒนาชีวิต. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). (2541). การพัฒนาที่ยั่งยืน. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). (2543). ถึงเวลามารื้อปรับระบบพัฒนาคนกันใหม่. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สหธรรมมิก.
- พระมหาศุภกิจ สุภกิจโจ (ภักดีแสน). (2558). การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา. วารสารพุทธจักร. 69(5). 29-34.
- วรภรณ์ เชื้ออินทร์. (2555). แนวคิดการจัดการการศึกษาหลังปริญญาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน. ศรีนครินทร์เวชสาร. 27(1). 77-93.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต.). (2561). การพัฒนาที่ยั่งยืน. (พิมพ์ครั้งที่ 21). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2560). แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2560-2579. กรุงเทพมหานคร: พริกหวานกราฟฟิค.
- สุทธิพร รัตนธรร ศรัทธา. (2553). ศึกษาการพัฒนาที่ยั่งยืนแนวพุทธในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.